

ИНДИВИДУАЛИЗИРАНОТО НАКАЗАНИЕ

МАРТИН КАНУШЕВ

Резюме: В статията се анализира една от специфичните социални функции на наказанието в модерното общество. От социологическа гледна точка този социален феномен се разглежда не толкова като категория и практика на модерното право, колкото като механизъм за контрол и селекция на индивидите. Очертават се основните линии, по които се разгръща процеса на индивидуализиране на наказанията в съдебната практика. Разграничават се редица ключови елементи (вина, умисъл, непредпазливост, обстоятелства, невменяемост и т. н.) и тяхната относителна тежест при конституиране на престъплението и определяне на съответното му наказание. Акцентира се върху фундаменталното за модерното правосъдие обръщане на погледа на наказателната намеса от престъплението като тип действие към индивида като престъпник. Като следствие от това обръщане, съдебният процес от място, където се раздава правосъдие се трансформира в място, където се произвеждат и натрупват знания за индивидите и техните особености.

„Ако законните наказания са създадени, за да санкционират нарушенията, то определянето на нарушенията и тяхното преследване имат за цел да поддържат наказателните механизми и техните функции“.

(Мишел Фуко, *Надзор и наказание*)

Модерният наказателен кодекс е мястото, където се съизмерват всички възможни престъпления и всички възможни наказания. Престъпленията са еднозначно квалифицирани, класифицирани и обединени по видове от гледна точка на обекта на посегателство. Нито едно престъпно деяние не трябва и не може да остане извън тази хомогенна таблица. По същият начин са организирани и наказанията. За всяко престъпление е предвидено наказание; не съществува наказание без престъпление. Само по този начин бива покрито цялото поле на нарушенията, които трябва да бъдат санкционирани от правото.

„Наказанието е съответно на престъплението“ е записано с главни букви в наказателните кодекси на модерните общества. Но как да бъде установено това съответствие на практика? Критерият, стоящ в основата на това „равенство“, към който съда трябва да се придържа е вредата, нанесена от дадено престъпление на обществото като цяло. „Значи, препятствията, които задържат хората от извършване на престъпленията, трябва да са толкова по-големи, колкото по-голяма вреда причиняват престъпленията на обществото; колкото с по-силно подбуждането, от което те произхождат. И тъй — наказанията трябва да са в право отношение с престъпленията“ (Бекария 1993:92).

Но наказателният закон не само квалифицира всяко престъпление; не само класифицира и обединява по видове различните престъпни деяния, но и ги субординира под формата на непрекъсната йерархия. От най-тежките (из-

мяна, предателство, убийство), през средните (кражба, измама, изнудване), до най-леките (злепоставяне, обида, клевета). Цяла една градация, една скала от степени има за цел автоматично да съотнесе конкретната постъпка с абстрактния тип престъпление. Мечтата на реформаторите на наказателното правосъдие от края на XVIII и началото на XIX век се е превърнала в реалност. „Ако имаше една такава точна и обширна скала от престъпления и наказания, тогава би се получила една вярна, обща мярка за степента на тиранията или свободата, а при такова положение работата става доста лека, щото един мъдър законодател да определи по-ясно главните точки на тия степени и да не допуска да се определя наказанието от най-високата степен за престъпления от най-ниската“ (Бекария 1993:94). В наказателния кодекс е налице точна и ясна подреденост, по низходяща линия както на престъпленията, така и на наказанията.

Но заедно с паралелната класификация на престъпленията и наказанията под формата на кодификация е налице необходимост от индивидуализация на конкретното наказание съобразно специфичните особености на извършеното престъпление. Защото „наказателната отговорност е лична“ според действащите в последните два века наказателни закони. „Наказанието трябва да бъде степенуемо, съобразно с размера на вината и същевременно, сравнимо с другите наказания“ (Долапчиев 1994:472). Отмереното от съда наказание е необходимо да бъде особено за всяко отделно взето престъпно действие и заедно с това принципно съизмеримо с всички останали.

Това фундаментално противоречие между кодификация и индивидуализация пронизва както историята на наказателното право, така и всекидневната съдебна практика. Механизмът, чрез който то бива разрешавано е модерният съдебен процес. Той се явява мястото, където обобщените формули на наказателното право трябва да се трансформират по определени процесуални правила в конкретни присъди. Да се съди — това означава да се измери пример, който да свидетелства за закона. И обратното — когато не знаем закона трябва най-напред да измислим правило, което да определи и да призове отделния случай. Съдията разполага с кодекс, според който бива третиран подложения на отсъждане казус. По принцип присъдата е окончателна само тогава, когато едното се приложи спрямо другото. Индивидуализирането на наказанията е крайна цел на точно приложени наказателен кодекс. За всеки осъден — точно и ясно определена индивидуална присъда, но заедно с това всеки осъден бива положен в дадена категория от наказания. От тази гледна точка модерният съдебен процес се явява своеобразна машина за индивидуализация чрез категоризация; за сравнимост чрез степенуемост както на престъпленията, така и на наказанията. В неговия център стои проблемът за истината в трите му измерения. Да се отсъжда правилно според модерното право означава да се отговори на следните три въпроса: каква е истината за престъплението; кой е неговият извършител; какви законни санкции трябва да бъдат приложени към него? „Познаване на нарушението, познаване на виновника, познаване на закона — три условия, които позволяват една присъда да се основава на истината“ (Фуко :24). Разкриването на дадено престъпление, заедно с това изисква да се разобличи виновника и правилно да се приложи закона.

Тук е необходимо да отворим една скоба. Необходимостта от индивидуализация на наказанията в модерното общество е резултат от преплитането на няколко по-обща процеса. Ще отбележим само по-главните от тях. От една страна, функционирането на модерното правосъдие има за предпоставка ново разпределение между разрешено и забранено в рамките на самото наказателно право. Редица действия „квалифицирани“ от предмодерните юридически

системи като престъпления не са кодифицирани, за сметка на други, в наказателни кодекси на Новото време. От друга, по принципно нов начин се конституира вътрешната структура на престъплението като социален акт (например, появява се неговото субективно измерение — вината), както и социалния статус на индивида прекрачил границата на закона. На него вече се гледа като нарушител на обществения договор, от където пък произхожда и се легитимира правото да се наказва. Произходът на законите, включително и на наказателния представлява обществен договор между индивидите с цел установяването и съхраняването на социалния ред. Смята се, че гражданинът заедно със законите на обществото веднъж за винаги е приел и закона, който може да го накаже. Следователно, същността на престъплението в модерното общество е действие на индивид оказал се неспособен да пребивава в гражданско състояние. Поради това, всяко престъпление като прекриване на границата на закона, нарушава обществения договор. То застрашава основанията върху които е базирано съществуването на социалния ред, т.е. заплашва цялостта на обществото. От тук, трето, може би най-важното. Променя се самият социален смисъл и цели, които си поставя наказанието. Престъплението противопоставя един индивид на обществото като цяло; следователно, за да се предпази от него обществото не само има право, но е длъжно да го накаже. „И най-дребното престъпление заплашва цялото общество; цялото общество — включително и престъпникът — е представено и в най-дребното наказание. Следователно, наказанието е обобщена функция, едновременно равна на обществото и на всеки един от неговите членове“ (Фуко :92). Но заедно с това се променя и обекта на наказателната намеса. Наказанието престава да бъде съсредоточено върху изтезанието като техника, предизвикваща страдания, а се е трансформирало в система от отнети права. Нещо повече. Времето ос на наказанието в модерното общество, за разлика от предходните, се е обърнала. То вече не е насочено към миналото, към извършеното деяние, а към възможните му бъдещи повторения. Трябва да се наказва точно толкова, колкото е нужно за предотвратяване на възможните бъдещи престъпления. А престъпникът трябва да бъде отделен от общество и контролиран постоянно. Той може да се завърне в него само когато не представлява заплаха за социалния ред. Да се наказва в модерното общество означава да се поправя и превъзпитава осъдения; да се обучава индивида на обществен живот.

Ще дадем още една илюстрация за подход при който историческите форми на наказание не се разглеждат като прости следствия от юридическите системи, политическите конфигурации или религиозните вярвания. Подход, при който различните наказателни системи се изследват като социални феномени, покриващи със своето действие определено поле несводимо до санкционирането на престъпленията. Следвайки именно тази линия, в своята книга „Наказание и социални структури“, Руше и Кирхаймер поставят в зависимост различните наказателни системи от начините на производство, които ги пораждават. Така в една робовладелска икономика наказателните механизми имат за цел да доставят допълнителна работна ръка и да създават „държавно“ робство като добавка към онова, което осигуряват войните и търговията. При феодализма — епоха, когато стоково-паричните отношения са слабо развити, наблюдаваме бързо разпространение на телесните наказания, тъй като тялото било в повечето случаи единствения имот на дееца. Изправителните домове, принудителният труд, наказателната манифактура се появяват с развитието на стоковото производство. Но тъй като промишлената система изисква свободен пазар на работна ръка, делът на принудителния труд намалява в наказа-

телните механизми на XIX век и се заменя със затвор, който има чисто изправителни цели.

Тук е необходимо да затворим скобата и да се върнем към основната линия на изложението.

Как всекидневно, в съдебната практика се разрешава това фундаментално противоречие, пронизващо наказателното право на модерното общество?

Иска да разгледаме линиите, по които се осъществява процеса на индивидуализация на наказанията в рамките на съдебния процес. „Отмерването на наказанието в съда е в действителност, отмерване на вината“ (Долапчиев 1994:484). Размерът на наложеното наказание под формата на постановена от съда присъда се явява краен продукт и съвкупен резултат от наслагването на линията на „намерението“ с линията на „обстоятелството“. Обстоятелствата като съпътстващи извършеното престъпление изграждат неговата обективната страна. А намерението, доколкото всяко престъпление е акт на волята на индивида — субективната. Този процес по взаимодопълване и компенсиране на двете линии прави възможно квалифицирането от страна на съда на самото действие като престъпление. И съответно — наложеното за него наказание — да бъде строго индивидуално.

Линията на „намерението“ се конституира от няколко променливи. Вината като субективна готовност за действие винаги е дадена в два модуса: умишлена и непредпазлива. „Вината е качество на деянието, т.е. външно проявена негова волева дейност, ето защо, съдържанието на волевия акт определя естеството и вида на вината. Умишлена вина е налице, когато в съдържанието на волевата дейност влиза представата за престъпния резултат. Умишлено действа онзи, който не се е въздържал, чрез представата за сигурното или възможно настъпване на престъпния резултат, от извършване на деянието, или другояче казано — умишлено е онова деяние, при което поменатата представа не е упразднила, спрямо правните повели, мотивационно въздействие. Умисълът е самото това психично отношение, а умишлената вина е несъгласуването на това отношение с повелите на правото“ (Долапчиев 1994:272).

От своя страна, умисълът се разпада на няколко подвидове, които притежават различна относителна тежест при определяне на вината. Прекият умисъл е този, при който действащият е желал резултата. Желани са онези последици от действието, представата за които се явява мотив на индивида. Тук се отнасят обстоятелствата, които са били съзнавани като необходими средства за постигане на целта. Вторият тип умишлено действие е условното, при което представата за възможно настъпване на резултата не е била искана, но е била безразлична за индивида и поради това не е изиграла необходимата мотивираща роля. Третият тип е предумисъла, който за разлика от „внезапния умисъл е този, при който образуването на решението е станало при сравнително спокойно обмисляне на мотивите „за“ и „против“ извършването на деяние“ (Долапчиев 1994:281). Последният вид умисъл е афективният и той е налице, когато самото извършване на престъплението е станало в „раздразнено душевно състояние“.

Вменяването на вина представлява обвинение от страна на съда, че извършителят е могъл да действа и по друг начин и че не е спазил изискванията на правото като съответстващи на обществените норми.

Вторият модус на линията на „намерението“ е непредпазливостта. Тя е „липсата на дължимата грижа, която ако беше проявена, децът щеше да схване, че нарушава правните повели и щеше да се въздържа от извършването на противоправното деяние“ (Долапчиев 1994:286). Непредазливостта от своя

страна се разпада на два подвида: съзнавана и несъзнавана. При съзнаваната действащият има представа за резултата от действието, но смята че той няма да настъпи. При несъзнаваната той не е предвиждал настъпването на престъпния резултат, но е могъл и би трябвало да го предвиди.

Но непредпазливостта се явява границата, която очертава полето на наказуемостта в модерното общество и по този начин оставя един важен случай извън него. Защото линията на „намерението“ е фундирана върху понятието за вменияемост. А вината винаги предполага възможността действащия да си представи: резултата от своето действие и забранеността от страна на наказателния закон на този тип действие. Също и да притежава „способността да се мотивира съобразно повелите на правото“. Поради това невменяемостта остава отвъд полето на наказуемостта. „Не е наказателно-отговорно лицето, което действа в състояние на невменяемост — когато поради умствена недоразвитост или продължително или краткотрайно разстройство на съзнанието не е могло да разбира свойството или значението на извършеното или да ръководи постъпките си“ (Наказателен кодекс 1991:12).

По този начин бива оформена линията на „намерението“ като субективна страна на престъплението. Тя очертава няколко принципни разграничения. Първо, отделя невменяемите и ги поставя извън полето на наказуемостта. Второ, постулира разлика по принцип между непредпазливост и умисъл. Непредпазливостта се наказва много по-леко от умисъла. Тя е на границата на наказуемостта, защото „по общо правило умисълът обуславя наказанието: без умисъл няма престъпление“ (Долапчиев 1994:485). Трето, разцепва самият умисъл на степени от гледна точка на наказуемостта. Най-тежко се наказват пред-умишлените престъпления, защото при тях действието е насочено към предварително поставена цел. По-леко се наказва условният умисъл, а най-леко — афективният, когато индивида е изпаднал в „раздразнено душевно състояние“. По този начин ясно се оформя една скала, по която съдията точно може да „измери“ субективната готовност, стояща в основата на извършено престъпление.

Втората линия, по която върви определянето на размера на индивидуалното наказание е тази на обстоятелствата съпътстващи действието. Тя визираща обективната страна на престъплението. Съдът определя наказанието в пределите предвидени от закона за извършеното престъпление и като взема предвид „степената на обществена опасност на деянието, подбудите за извършване на деянието и другите смегчаващи и отегчаващи вината обстоятелства“ (Наказателен кодекс 1991:21). Първото процесуално изискване е конкретното действие да притежава всички белези на предвидения в закона престъпен състав. Второ, трябва да се определи степента на обществена опасност на даденото престъпление. Обстоятелствата определящи тази обществена опасност са: характерът и степента на въздействие върху обекта, спецификата на предмета на конкретното престъпление, своеобразният начин на неговото осъществяване, специфичните условия на времето и мястото, при които се е извършено престъплението и пр. Тази линия на „обстоятелството“ разделя престъпленията на две големи групи: извършени при смегчаващи обстоятелства и извършени при отегчаващи обстоятелства. Чрез тези две вариращи променливи от обстоятелства съдът определя индивидуалния размер на наказанието ръководейки се и от предвидената в закона санкция за даденото престъпление. Този принцип обезпечава „еднакъв мащаб при третиране на еднородни, но с различна тежест прояви на различни лица и дава възможност да се постигне еднакъв съотношение между тежестта на конкретното престъпление и тежест-

та на наложеното за него наказание“ (Ненов 1990:482). Обстоятелствата, които обуславят по-малка обществена опасност на извършеното престъпление съдът взема предвид като смегчаващи, а тези, които обуславят по-голяма като отегчаващи. Смегчаващи вината обстоятелства са: предотвратяване от страна на виновния на вредни последици; извършване на престъплението: под влияние на заплахата или принуждение, под влияние на силно душевно вълнение; извършване на престъпление за първи път; недовършено престъпление, т.е. опит; разкаяние или явяване с признание; активно съдействие за разкриване на престъплението и т.н.

Като отегчаващи вината обстоятелства съдът взема предвид: извършване на престъплението: от лице, по-рано извършило престъпление; от организирана група; по користни побуди; по отношение на малолетен; с особена жестокост; причиняване с престъплението на тежки последици; подбуждане на непълнолетни към извършване на престъпление; набедяване на друго лице от страна на обвиняемия и т.н.

В наказателния закон е предвидена възможност да се налагат за даден вид престъпления наказания с „известна амплитуда“. Защото съществуват поледи и по-тежки техни прояви, на които съответства различно по тежест наказание. От тази позиция размерът на конкретното наказание ни се разкрива като въпрос на изчисление по определена технология. „При обстоятелства, които увеличават вината, наказанието се определя, като се отива от средата между минимума и максимума към най-високата мярка; при обстоятелства, които намаляват вината, наказанието се определя, като се отива към най-ниската мярка на предвиденото в закона наказание или се определя самата най-ниска мярка“ (Долапчиев 1994:488).

Така бива оформена линията на „обстоятелството“, която заедно с линията на „намерението“ квалифицира самото действие като престъпление. Но това е само едната страна на процеса на индивидуализация на наказанието. Защото всекидневната съдебна практика отдавна не квалифицира само деяния, или поне не прави само това. Тя квалифицира преди всичко самите индивиди с техните специфични качества. Това е „оформяне основаващо се на самия нарушител, на неговата природа, на начина му на живот и на мислене, на миналото, на „качеството“, а не на намерението на неговата воля“ (Фуко :102). Съди се не само и не толкова конкретното действие, а индивида стоящ зад него; престъпникът като „обект“ на наказателната власт от един момент е заел мястото на престъплението. Наказанието се определя не само въз основа на „степената на обществена опасност на деянието“, но и въз основа на „обществената опасност на дееца“ (Наказателен кодекс 1991:21).

Това обръщане на погледа на наказателната намеса от престъплението като тип действие към индивида като престъпник има далеч отиващи последици. Защото вече не се квалифицират само деяния, а се разграничават самите индивиди според „природата“ на тяхната личност и начина на мислене; според тяхното минало (поради това разграничението между рецидивиста като „истински“ престъпник и извършилият за първи път престъпление става фундаментално за наказателното правосъдие на модерното общество; „това, което се има предвид при рецидива, не е извършителят на санкционираното от закона деяние, а престъпният субект, една воля, която проявява свойствения си престъпен характер“ (Фуко :103) и според техния начин на живот (в основата на формирането на „престъпен“ характер лежи едно „неблагоприятно взаимодействие със средата“). Тази линия на „качеството“ е започнала да доминира и да определя линиите на „намерението“ и на „обстоятелството“, а

индивидуализацията на наказанията от съда вече не се извършва според тежестта на престъплението, а според личността на виновника. От един момент насам наказателната власт започва да санкционира не само нарушенията на закона, но и самите индивиди; тя контролира не само онова, което са извършили, но и онова, което те са, ще бъдат или биха могли да бъдат.

Но индивидите не само се разграничават, а наказанията индивидуализират чрез линията на „качеството“ и нейните четири основни промснливи („природата“ на личността, начина на живот, начина на мислене; миналото), но биват и типологизирани. Те всекидневно биват подвеждани под определени категории, произведени в и от самата съдебна практика, чрез които наказателното правосъдие визира определени типове престъпници. Говори се за „случаен“ престъпник, за ситуационен престъпник, за неустойчив престъпник, за злостен престъпник и за особено опасен престъпник, като винаги се визира определено „качество“ на дадената личност. Нещо повече. Въвеждането на „биографичното“ в историята на модерните наказателни системи е изключително важно събитие. Защото то се явява условие за възможност наказателната власт да открие съществуването на „криминалния“ преди престъплението и в краен случай — извън него.

„Наказанието трябва да бъде определено като се вземе предвид и обществената опасност на дееца с оглед тежестта на извършеното престъпление, в което като акт на поведението се проявява неговата личност“ (Ненов 1990:487). Обстоятелствата, които съдът взема предвид по линията на „качеството“ в нейните три измерения — предзададеност, социално положение и възпитание — са обществените и психологическите качества на личността на дееца проявени в поведението му преди, по време и след извършване на престъплението. В тази плоскост роля на смегчаващи вината обстоятелства играят положителната трудова и обществена характеристика, трайно правилно отношение към правилата на човешкото общечитие, постоянна работа; по-нататък — последващи прояви като искрено раскаяние, поправяне на вредите, постъпки доказващи ново, положително отношение към обществени задължения и т.н. Отегчаващи обстоятелства са придобити противообществени навици за паразитен начин на живот, хулиганско отношение към обществените порядки, недисциплинираност в труда; упоритостта при осъществяване на престъпната цел; осъждането за други престъпления и т.н. Съдът е длъжен да събира доказателства не само за престъплението, но и за личността на обвиняемия като използва сведения за материалното и семейното му положение, обкръжението, средата и условията, при които е живял и живее, поведението му преди и след извършването на престъплението, произхода, социално положение, съдебно минало.

И така, трите линии, на „намерението“, на „обстоятелството“ и на „качеството“ се преплитат и по този начин индивидуализират наказанието. Въпреки, че в основата на модерното право е залегнал „обективен“ критерий при определянето на размера на конкретното наказание — „стойността на засегнатото правно благо определя вида на престъплението и размера на наказанието“ — днес се съди не толкова за нанесената вреда и нарушения правов ред, колкото за „порочната“ склонност да се извършват престъпления. Наказва се не конкретното престъпление, а „престъпната душа“ на индивида. Това към което е насочена наказателната практика съдържателно се е променило. „Под названието престъпления се осъждат винаги юридически факти, определени от Наказателния кодекс, но заедно с това се осъждат и страсти, инстинкти, аномалии, недъзи, липса на адаптация, влияния на средата или наследствеността;

наказват се нападения, но чрез тях — агресивност; изнасилвания, но чрез тях — извратеност; убийства, които са също така пориви и желаниа. Някои могат да кажат: не те се осъждат; ако се споменават, то е за да се обяснят осъжданите деяния и за да се определи в каква степен престъплението е следствие от волята на субекта. Тази забележка е незадоволителна, защото именно те, тези сенки, които стоят зад елементите на казуса, са съдените и наказваните. Съдени косвено като „смегчаващи обстоятелства“, които въвличат в присъдата елементи, които са „обстоятелства“ по отношение на действието, но и всякакви други неща, които не са юридически кодифицирани: познаването на престъпника, оценката, която му се прави, онова, което може да се очаква от него в бъдеще. Те се наказват с наказания, които имат за цел да направят престъпника „не само желяз, но и способен да живее законно и да задоволява нуждите си“; наказват се посредством вътрешния механизъм на наказанието, което в процеса на своето действие може да се промени (като се съкрати или в найлошия случай, като се удължи) в зависимост от поведението на осъдения; те се наказват и посредством онези „мерки за сигурност“, които придружават наказанието (забрана за пребиваване, свобода под надзор, наказателно настанничество, принудително лечение) и които не са предназначени да санкционират нарушението, а да контролират индивида, да го изведат от опасно състояние, да променят престъпните му навици и да престанат да действат едва когато постигнат промяната“ (Фуко :23).

Налице е фундаментална промяна в „обекта“ престъпление като цел на наказателната намеса — престъпникът става индивид, който трябва да бъде контролиран и познаван. Защото произнесената присъда под предлог, че санкционира деянието, фактически окачествява и оценява индивида. Съдебното следствие от инструмент за събиране на доказателства се е трансформирало в аналитичен метод за изследване на човешката личност. Съдията от фигура, която трябва точно да прецени размера на вината се е превърнал в психолог — тънък познавач на човешката душа. Съдебният процес от място, където се раздава правосъдие се е трансформирал в място, където се произвежда и натрупва знание за индивидите и техните качества.

Нека да влязат психиатрите и криминолозите. На хоризонта се е появил нов „обект“ на познание — престъпността. А престъпникът се е превърнал в единична проява на този всеобхватен феномен.

ЛИТЕРАТУРА

- Б е к а р и я, Ч. 1993. *За престъпленията и наказанията*. ТедИна, Варна.
Д о л а п ч и е в, Н. 1994. *Наказателно право*. БАН, София.
Наказателен кодекс. 1991. „Христо Ботев“, София.
Н е н о в, Н. 1990. *Наказателно право на НРБ*. „Наука и изкуство“, София.
Ф у к о, М. *Надзор и наказание* (под печат). УИ „Св. Климент Охридски“, София.

Биографична справка: Мартин Канушев е специалист в секция Социология на отклоняващото се поведение в Институт по социология. Завършил е Философски факултет, специалност социология в СУ „Св. Климент Охридски“ през 1991 година. От 1993 година води упражнения по „Обща социология“ и „Въведение в социологията“ в СУ „Св. Климент Охридски“. Докторант на свободна подготовка в Институт по социология с теза в областта на социология на правото.

Основни публикации: „Историята като поле на социален конфликт“. В: *Социалните конфликти в периода на преход*. София, 1995 г.; „Мястото на биографията в историческия разказ“ В: *Пренаписванията на новата българска история в учебниците*. София, 1995 г.; „Граници и договори в новата българска история“. В: *Националната идентичност в ситуация на преход: исторически ресурси*. София, 1997 г.; „Етнометодологически поглед към историческия дискурс“ (под печат в *Социологически проблеми*, в съавторство).

Адрес за кореспонденция: Институт по социология. БАН, ул. „Московска“ 13-А, София 1000; факс 980-58-95.

Статията е предадена за печат на 24.VI.1997 г.